مثنوی

پس چہ باید کرد اے اقوامِ شرق

اقبال

۱۹۳۶ء

اشاعتِ اوّل : ۲ ہزار

فہرستِ مضامین

نمبر شمار	مضمون	صفحہ
۱	بخوانندۂ کتاب	۴
۲	تمہید	۵
۳	خطاب بہ مہرِ عالمتاب	۹
۴	حکمتِ کلیمی	۱۲
۵	حکمتِ فرعونی	۱۶
۶	لا الٰہ الا اللہ	۱۹
۷	فقر	۲۳
۸	مردِ حُر	۳۲
۹	در اسرارِ شریعت	۳۶
۱۰	اشکے چند بر افتراقِ ہندیاں	۴۳
۱۱	سیاستِ حاضرہ	۴۶
۱۲	حرفے چند با اُمّتِ عربیہ	۵۱
۱۳	پس چہ باید کرد اے اقوامِ شرق	۵۶
۱۴	در حضورِ رسالت مآب	۶۴

بخوانندهٔ کتاب

سپاہِ تازہ برانگیزم از ولایتِ عشق
کہ در حرم خطرے از بغاوتِ خرد است
زمانہ ہیچ نداند حقیقتِ او را
جنوں قباست کہ موزوں بقامتِ خرد است
بآں مقام رسیدم چو در برش کردم
طوافِ بام و درِ من سعادتِ خرد است
گماں مبر کہ خرد را حساب و میزاں نیست
نگاہِ بندۂ مومن قیامتِ خرد است

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

تمہید

پیرِ رومی مرشدِ روشن ضمیر — کاروانِ عشق و مستی را امیر

منزلش برتر ز ماہ و آفتاب — خیمہ را از کہکشاں سازد طناب

نورِ قرآں درمیانِ سینہ اش — جامِ جم شرمندہ از آئینہ اش

از نئے آں نے نوازِ پاک زاد — باز شورے در نہادِ من فتاد

گفت جاں ہا محرمِ اسرار شد — خاور از خوابِ گراں بیدار شد

جذبہ ہائے تازہ او را دادہ اند — بند ہائے کہنہ را بکشادہ اند

جز تو اے دانائے اسرارِ فرنگ — کس نکو ننشست در نارِ فرنگ

باش مانندِ خلیل اللہ مست — ہر کہن بت خانہ را باید شکست

آشناں را زندگی جذبِ دروں / کم نظر ایں جذب را گوید جنوں

ہیچ قومے زیرِ چرخِ لاجورد / بے جنونِ ذوفنوں کارے نکرد

مومن از عزم و توکل قاہر است / گر ندارد ایں دو جوہر کافر است

خیر را او بازمی داند ز شر / از نگاہش عالمے زیر و زبر

کوہسار از ضربتِ او ریز ریز / در گریبانش ہزاراں رستخیز

تامے از میخانۂ من خوردہ / کہنگی را از تماشا بردہ

در چمن زی مثلِ بو مستور و فاش / درمیانِ رنگ پاک از رنگ باش

عصرِ تو از رمزِ جاں آگاہ نیست / دینِ او جز حُبِّ غیر اللہ نیست

فلسفی ایں رمز کم فہمیدہ است / فکرِ او بر آب و گل پیچیدہ است

دیدہ از قندیلِ دل روشن نکرد / پس ندید الا کبود و سرخ و زرد

اے خوش آں مردے کہ دل با کس نداد

بندِ غیر اللہ را از پا کشاد

سرِّ شیری را نہ فہمد گاو و میش | جز بہ شیراں کم بگو اسرارِ خویش

با حریفِ سفلہ نتواں خورد مے | گرچہ باشد پادشاہِ روم و رے

یوسفِ ما را اگر گرگے برد | بہ کہ مردے ناکسے او را خرد

اہلِ دنیا بے تخیل بے قیاس | بوریا بافانِ اطلس ناشناس

اعجمی مردے چہ خوش شعرے سرود | سوزد از تاثیرِ او جاں در وجود

"نالۂ عاشق بگوشِ مردمِ دنیا

بانگِ مسلمانی و دیارِ فرنگ است"

معنئ دین و سیاست باز گوے | اہلِ حق را زیں دو حکمت باز گوے

«غم خورد و نانِ غم افزایان مخور (رومی) زانکه عاقل غم خورد کودک شکر»

× خرقهٔ خود بار است بر دوشِ فقیر چون صبا جز بوئے گل سامان مگیر

قلزمی؟ با دشت و در پیهم ستیز
شبنمی؟ خود را به گلبرگے بریز

سرّ حق بر مردِ حق پوشیده نیست روحِ مومن هیچ میدانی که چیست
قطرهٔ شبنم که از ذوقِ نمود عقدهٔ خود را بدستِ خود کشود
از خودی اندر ضمیرِ خود نشست رختِ خویش از خلوتِ افلاک بست
رخ سوئے دریائے بے پایان نکرد خویشتن را در صدف پنهان نکرد

اندر آغوشِ سحر یک دم تپید
تا بکامِ غنچهٔ نورس چکید

خطاب بہ مہرِ عالمتاب

اے امیرِ خاور اے مہرِ منیر — می کنی ہر ذرہ را روشن ضمیر
از تو ایں سوز و سرور اندر وجود — از تو ہر پوشیدہ را ذوقِ نمود
می رود روشن تر از دستِ کلیم — زورقِ زرّینِ تو در جوئے سیم
پرتوِ تو ماہ را مہتاب داد — لعل را اندر دلِ سنگ آب داد
لالہ را سوزِ دروں از فیضِ تست — در رگِ او موجِ خوں از فیضِ تست
نرگساں[1] صد پردہ را بر می درد — تا نصیبے از شعاعِ تو برد
خوش بیا صبحِ مراد آوردہ — ہر شجر را نخلِ سینا کردہ

---

[1] نرگساں : مزید علیہ نرگس

توفروغِ صبح و من پایانِ روز — در ضمیرِ من چراغے برفروز

تیرہ خاکم را سراپا نور کن — در تجلی ہائے خود مستور کن

تا برو زآرم شبِ افکارِ شرق — برفروزم سینۂ احرارِ شرق

از نوائے پختہ سازم خام را — گردشِ دیگر دہم ایّام را

فکرِ شرق آزاد گردد از فرنگ — از سرودِ من بگیرد آب و رنگ

زندگی از گرمئ ذکر است و بس — حریّت از عفّتِ فکر است و بس

چوں شود اندیشۂ قومے خراب — ناسرہ گردد بدستش سیمِ ناب

میرد اندر سینہ اش قلبِ سلیم — در نگاہِ او کج آید مستقیم

برکراں از حربِ و ضربِ کائنات — چشمِ او اندر سکوں بیند حیات

ناسرہ: کھوٹی

موج از دریاش کم گردد بلند　　گوہرِ او چوں خزف نا ارجمند

پس نخستیں بایدش تطہیرِ فکر

بعد ازاں آساں شود تعمیرِ فکر

تطہیر : پاک کرنا

حکمتِ کلیمی

تا نبوّت حکمِ حق جاری کند — پشتِ پا بر حکمِ سلطاں می زند
در نگاہش قصرِ سلطاں کہنہ دیر — غیرتِ او بر نتابد حکمِ غیر
پختہ سازد صحبتش ہر خام را — تازہ غوغائے دہد ایّام را
درسِ او اللہ بس باقی ہوس — تا نیفتد مردِ حق در بندِ کس
از نمِ او آتش اندر شاخِ تاک — در کفِ خاک از دمِ او جانِ پاک
معنئ جبریل و قرآن است او — فطرۃ اللہ را نگہبان است او
حکمتش برتر ز عقلِ ذوفنوں — از ضمیرش امّتے آید بروں

پشت پا زدن : ٹھکرا دینا

حکمرانے بے نیاز از تخت و تاج	بے کلاہ و بے سپاہ و بے خراج
از نگاہش فرودیں خیزد زدے	دُردِ ہر خُم تلخ تر گردد زمے
اندر آہِ صبحگاہِ او حیات	تازہ از صبحِ نمودش کائنات
بحر و بر از زورِ طوفانش خراب	در نگاہِ او پیامِ انقلاب
درسِ لاخوف علیہم می دہد	تا دلے در سینۂ آدم نہد
عزم و تسلیم و رضا آموزدش	در جہاں مثلِ چراغ افروزدش
من نمیدانم چہ افسوں می کند	روح را در تن دگرگوں می کند
صحبتِ او ہر خزف را دُر کند	حکمتِ او ہر تہی را پُر کند

لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ: تلمیح بآیۂ قرآنی لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ یعنی مومن خوف و غم سے پاک ہیں۔

بندۂ درماندہ را گوید کہ خیز
ہر کہن معبود را کن ریز ریز

مردِ حق! افسونِ این دیرِ کہن
از دو حرفِ ربی الاعلیٰ شکن

فقر خواہی از تہیدستی منال
عافیت در حال و نے در جاہ و مال

صدق و اخلاص و نیاز و سوز و درد
نے زر و سیم و قماشِ سرخ و زرد

بگذر از کاؤس و کے اے زندہ مرد
طوفِ خود کن گردِ ایوانے مگرد

از مقامِ خویش دور افتادہ
کرگسی کم کن کہ شاہین زادہ

مرغکے اندر شاخسارِ بوستاں
بر مرادِ خویش بندد آشیاں

تو کہ داری فکرتِ گردوں مسیر
خویش را از مرغکے کمتر مگیر

دیگر این نُہ آسماں تعمیر کن
بر مرادِ خود جہاں تعمیر کن

چوں فنا اندر رضائے حق شود
بندۂ مومن قضائے حق شود

چار سوے با فضائے نیلگون ‏ — از ضمیرِ پاکِ او آید برون

در رضائے حق فنا شو چون سلف ‏ — گوہرِ خود را برون آر از صدف

در ظلامِ این جہانِ سنگ و خشت ‏ — چشمِ خود روشن کن از نورِ سرشت

تا نہ گیری از جلالِ حق نصیب ‏ — ہم نیابی از جمالِ حق نصیب

ابتدائے عشق و مستی قاہری است ‏ — انتہائے عشق و مستی دلبری است

مردِ مومن از کمالاتِ وجود ‏ — او وجود و غیرِ او ہر شے نمود

گر بگیرد سوز و تاب از لاالہ

جز بکامِ او نہ گردد مہر و مہ

حکمتِ فرعونی

حکمتِ اربابِ دین کردم عیاں　　حکمتِ اربابِ کیں راہم بداں

حکمتِ اربابِ کیں مکر است و فن　　مکر و فن؟ تخریبِ جاں تعمیرِ تن!

حکمتے از بندِ دیں آزادۂ　　از مقامِ شوق دور افتادۂ

مکتب از تدبیرِ او گیرد نظام　　تا بکامِ خواجہ اندیشد غلام!

شیخِ ملّت با حدیثِ دلنشیں　　بر مرادِ او کند تجدیدِ دیں

از دمِ او وحدتِ قومے دو نیم　　کس حریفش نیست جز چوبِ کلیم

وائے قومے کشتۂ تدبیرِ غیر　　کارِ او تخریبِ خود تعمیرِ غیر

می شود در علم و فن صاحب نظر　　از وجودِ خود نگردد با خبر!

نقشِ حق را از نگینِ خود سترد — در ضمیرش آرزوها زاد و مُرد
بے نصیب آمد زاولادِ غیور — جاں بہ تن چو مردۂ در خاکِ گور
از حیا بیگانہ پیرانِ کہن — نوجواناں چوں زناں مشغولِ تن
در دلِ شاں آرزوہا بے ثبات — مردہ زایند از بطونِ اُمّہات
دخترانِ او بزلفِ خود اسیر — شوخ چشم و خود نما و خردہ گیر
ساختہ، پرداختہ، دل باختہ — ابرواں مثلِ دو تیغِ آختہ
ساعدِ سیمینِ شاں عیشِ نظر — سینۂ ماہی بموج اندر نگر
ملّتے خاکسترِ او بے شررہ — صبحِ او از شامِ او تاریک تر
ہر زماں اندر تلاشِ ساز و برگ — کارِ او فکرِ معاش و ترسِ مرگ

بطون: جمع بطن، پیٹ — اُمّہات: جمع امّ، مادر

منعمانِ او بخیل و عیش دوست　　غافل از مغز اند و اندر بندِ پوست

قوّتِ فرماں روا معبودِ او　　در زیانِ دین و ایماں سودِ او

از حدِ امروزِ خود بیروں نجست　　روزگارش نقشِ یک فردا نبست

از نیاگاں دفترے اندر بغل　　الاماں از گفتہ ہائے بے عمل!

دینِ او عہدِ وفا بستن بغیر　　یعنی از خشتِ حرم تعمیرِ دیر

آہ قومے دل ز حق پرداختہ
مُرد و مرگِ خویش را نشناختہ

لَآ اِلٰہَ اِلَّا اللہ

نکتۂ می گویم از مردانِ حال ‏ ‏ ‏ (امتاں را لا جلال الا جمال)

لا و الا احتسابِ کائنات ‏ ‏ ‏ لا و الا فتحِ بابِ کائنات

ہر دو تقدیرِ جہانِ کاف و نوں ‏ ‏ ‏ حرکت از لا زاید از الا سکوں

تا نہ رمزِ لا الٰہ آید بدست ‏ ‏ ‏ بندِ غیر اللہ را نتواں شکست

در جہاں آغازِ کار از حرفِ لاست ‏ ‏ ‏ ایں نخستیں منزلِ مردِ خداست

ملتے کز سوزِ او یک دم تپید ‏ ‏ ‏ از گلِ خود خویش را باز آفرید

پیشِ غیر اللہ لا گفتن حیات ‏ ‏ ‏ تازہ از ہنگامۂ او کائنات

از جنونش ہر گریباں چاک نیست ‏ ‏ ‏ در خورِ ایں شعلہ ہر خاشاک نیست

جذبۂ او در دلِ یک زندہ مرد　　　می کند صد رہ نشیں را رہ نورد

بندہ را با خواجہ خواہی در ستیز؟　　　تخمِ "لا" در مشتِ خاکِ او بریز

۱۸ ہر کرا ایں سوز باشد در جگر　　　ہوشش از ہولِ قیامت بیشتر

"لا" مقامِ ضرب ہائے پے بہ پے　　　ایں غوِ رعد است نے آوازِ نے

ضربِ او ہر بود را سازد نبود
تا بروں آئی ز گردابِ وجود

با تو می گویم ز ایامِ عرب　　　تا بدانی پختہ و خامِ عرب

ریزہ ریزہ از ضربِ او لات و منات　　　در جہاں آزاد از بندِ جہات

ہر قبائے کہنہ چاک از دستِ او　　　قیصر و کسریٰ ہلاک از دستِ او

غوِ رعد: بجلی کی کڑک

گاه دشت از برق و بارانش بدرد   گاه بحر از زورِ طوفانش بدرد

عالمی در آتش او مثلِ خس   این همه هنگامهٔ لا بود و بس

اندرین دیرِ کهن پیهم تپید   تا جهانی تازه آمد پدید

بانگِ حق از صبح خیزیهای اوست   هرچه هست از تخم ریزیهای اوست

اینکه شمعِ لاله روشن کرده اند   از کنارِ جوی او آورده اند

لوحِ دل از نقشِ غیرالله شُست
از کفِ خاکش دو صد هنگامه رُست

هم چنان بینی که در دورِ فرنگ   بندگی با خواجگی آمد بجنگ

روس را قلب و جگر گردیده خون   از ضمیرش حرفِ لا آمد برون

آن نظامِ کهنه را برهم زد است   تیز نیشی بر رگِ عالم زد است

کردہ ام اندر مقاماتش نگہ　　لا سلاطیں، لا کلیسا، لا الٰہ

فکرِ او در تندِ بادِ لا بماند　　مرکبِ خود را سوئے الا نراند

آیدش روزے کہ از زورِ جنوں　　خویش را زیں تند باد آرد بروں

در مقامِ لا نیاساید حیات　　سوئے الا می خرامد کائنات

لا و الا سازو برگِ امّتاں　　نفیِ بے اثبات مرگِ امّتاں

در محبّت پختہ کے گردد خلیل　　تا نگردد لا سوئے الا دلیل

اے کہ اندر حجرہ ہا سازی سخن　　نعرۂ لا پیشِ نمرودے بزن

ایں کہ می بینی نیرزد با دو جو　　از جلالِ لا الٰہ آگاہ شو

ہر کہ اندر دستِ او شمشیرِ لا است
جملہ موجودات را فرماں روا است

دلیل : راہ نما

فقر

چیست فقر اے بندگانِ آب و گل   یک نگاہِ راہ بین، یک زندہ دل

فقر کارِ خویش را سنجیدن است   بر دو حرفِ لا الٰہ پیچیدن است

فقر خیبر گیر با نانِ شعیر   بستۂ فتراکِ او سلطان و میر

فقر ذوق و شوق و تسلیم و رضاست   ما امینیم این متاعِ مصطفےٰ ست

فقر بر کرّوبیاں شبخوں زند   بر نوامیسِ جہاں شبخوں زند

بر مقامِ دیگر اندازد ترا   از زجاجِ الماس می سازد ترا

برگ و سازِ او ز قرآنِ عظیم   مردِ درویشے نہ گنجد در گلیم

نوامیس: جمع ناموس، مراد قدرت کی پوشیدہ قوتوں سے ہے۔

گرچه اندر بزم کم گوید سخن — یک دم او گرمی صد انجمن

بے پراں را ذوقِ پروازے دہد — پشہ را تمکینِ شہبازے دہد

با سلاطیں درفتد مردِ فقیر — از شکوہِ بوریا لرزد سریر

از جنوں می افگند ہوئے بہ شہر — وارہاند خلق را از جبر و قہر

می نگیرد جز باں صحرا مقام — کاندرو شاہیں گریزد از حمام

قلبِ او را قوت از جذب و سلوک — پیشِ سلطاں نعرۂ او لا ملوک

آتشِ ما سوزناک از خاکِ او — شعلہ ترسد از خس و خاشاکِ او

بر نیفتد ملتے اندر نبرد — تا درو باقیست یک درویش مرد

آبروئے ما ز استغنائے اوست — سوزِ ما از شوقِ بے پروائے اوست

خویشتن را اندریں آئینہ بیں — تا ترا بخشند سلطانِ مبیں

حکمتِ دیں دل نوازی ہائے فقر
قوتِ دیں بے نیازی ہائے فقر

مومناں را گفت آں سلطانِ دیں
مسجدِ من ایں ہمہ روئے زمیں

الاماں از گردشِ نُہ آسماں
مسجدِ مومن بدستِ دیگراں

سخت کوشد بندۂ پاکیزہ کیش
تا بگیرد مسجدِ مولائے خویش

اے کہ از ترکِ جہاں گوئی مگو
ترکِ ایں دیرِ کہن تسخیرِ او

راکبش بودن از و وارستن است
از مقامِ آب و گل بر جستن است

صیدِ مومن ایں جہانِ آب و گل
باز را گوئی کہ صیدِ خود بہل؟

مسجدِ من ایں الخ: تلمیح ہے حضور رسالت مآبؐ کی ایک مشہور حدیث کی طرف جس میں ارشاد ہے کہ تمام روئے زمین میری مسجد ہے۔

حل نشد ایں معنیٔ مشکل مرا — شاہیں از افلاک بگریزد چرا

وائے آں شاہیں کہ شاہینی نکرد — مرغکے از چنگِ او نامد بدرد

در کنامے[1] ماند زار و سرنگوں

پر نہ زد اندر فضائے نیلگوں

فقرِ قرآں احتسابِ ہست و بود — نے ربابِ و مستی و رقص و سرود

فقرِ مومن چیست؟ تسخیرِ جہات — بندہ از تاثیرِ او مولا صفات

فقرِ کافر خلوتِ دشت و دراست — فقرِ مومن لرزۂ بحر و براست!

زندگی آں را سکونِ غار و کوہ — زندگی ایں را ز مرگِ باشکوہ!

آں خدا را جستن از ترکِ بدن — ایں خودی را بر فسانِ حق زدن

آں خودی را کشتن و واسوختن — ایں خودی را چوں چراغ افروختن

[1] کنام : باز کے رہنے کی جگہ

فقر چوں عریاں شود زیرِ سپہر
از نہیبِ او بلرزد ماہ و مہر

فقرِ عریاں گرمئ بدر و حنین
فقرِ عریاں بانگِ تکبیرِ حسینؓ

فقر را تا ذوقِ عریانی نماند
آں جلال اندر مسلمانی نماند

وائے ما اے وائے ایں دیرِ کہن
تیغِ لا در کف نہ تو داری نہ من

دل ز غیر اللہ بپرداز اے جواں
ایں جہانِ کہنہ در باز اے جواں

تا کجا بے غیرتِ دیں زیستن
اے مسلماں مُردن است ایں زیستن

مردِ حق باز آفریند خویش را
جز بہ نورِ حق نہ بیند خویش را

بر عیارِ مصطفیٰ خود را زند
تا جہانے دیگرے پیدا کند

آه زان قومے که از پا برفتاد ۔۔۔ میر و سلطان زاد و درویشے نزاد

داستانِ او مپرس از من که من ۔۔۔ چون بگویم آنچه ناید در سخن

در گلویم گریه‌ها گردد گره ۔۔۔ این قیامت اندرونِ سینه بہ!

مسلمِ این کشور از خود ناامید ۔۔۔ عمرها شد با خدا مردے ندید

لاجرم از قوتِ دین بدظن است ۔۔۔ کاروانِ خویش را خود رهزن است

از سه قرن این امتِ خوار و زبون ۔۔۔ زنده بے سوز و سرورِ اندرون

پست فکر و دون نهاد و کور ذوق ۔۔۔ مکتب و ملاے او محرومِ شوق

زشتیِ اندیشه او را خوار کرد ۔۔۔ افتراقِ او را ز خود بیزار کرد

تا نداند از مقام و منزلش ۔۔۔ مُرد ذوقِ انقلاب اندر دلش

قرن : صدی ۔۔۔ افتراق : پراگندگی

طبعِ او بے صحبتِ مردِ خبیر   خستہ و افسردہ و حق ناپذیر

بندۂ رد کردۂ مولاست او   مفلس و قلاش و بے پرواست او

نے بکف مالے کہ سلطانے برد   نے بدل نورے کہ شیطانے برد

شیخِ او لُردِ فرنگی را مرید   گرچہ گوید از مقامِ بایزید

گفت دیں را رونق از محکومی است   زندگانی از خودی محرومی است

دولتِ اغیار را رحمت شمرد
رقص ہا گردِ کلیسا کرد و مُرد

اے تہی از ذوق و شوق و سوز و درد   می شناسی عصرِ ما با ما چہ کرد!

عصرِ ما مارا ز ما بیگانہ کرد   از جمالِ مصطفیٰ بیگانہ کرد

لُرد : انگریزی لفظ لارڈ کا مفرس

سوزِ او تا از میانِ سینه رفت　　جوہرِ آئینہ از آئینہ رفت

باطنِ این عصر را نشناختی　　داوِ اول خویش را در باختی

تا دماغِ تو بہ پیچاکش فتاد　　آرزوئے زندہ در دل نزاد

احتسابِ خویش کن از خود مرو　　یک دو دم از غیرِ خود بیگانہ شو

تا کجا این خوف و وسواس و ہراس　　اندر این کشور مقامِ خود شناس

این چمن دارد بسے شاخِ بلند　　بر نگون شاخ آشیانِ خود مبند

نغمہ داری در گلوائے بے خبر　　جنسِ خود بشناس و با زاغاں مپر

خویشتن را تیزئ شمشیر دہ　　باز خود را در کفِ تقدیر دہ

اندرونِ تست سیلِ بے پناہ　　پیشِ او کوہِ گراں مانندِ کاہ

داوِ اول الخ: یعنی تو نے اپنے آپ کو پہلے ہی داؤ میں ہار دیا۔

سیلِ راتمکیں ز نا آسودن است — یک نفس آسودنش نابودن است

من نہ ملّا، نے فقیہِ نکتہ ور — نے مرا از فقر و درویشی خبر

در رہِ دیں تیز بین و سست گام — پختۂ من خام و کارم ناتمام

تا دلِ پر اضطرابم دادہ اند — یک گرہ از صد گرہ بکشادہ اند

ازتب و تابم نصیبِ خود بگیر

بعد ازیں ناید چو من مردِ فقیر

تمکیں : وقار، شان وشوکت

مردِ حُر

مردِ حُر محکم ز وردِ لاتخف
ما بمیداں سر بجیب او سر بکف

مردِ حُر از لا الہ روشن ضمیر
می نہ گردد بندۂ سلطان و میر

مردِ حُر چوں اشتراں بارے برد
مردِ حُر بارے برد خارے خورد

پائے خود را آں چناں محکم نہد
نبضِ رہ از سوزِ او بر می جہد

جانِ او پایندہ تر گردد ز موت
بانگ تکبیرش بروں از حرف و صوت

ہر کہ سنگِ راہ را داند زجاج
گیرد آں درویش از سلطاں خراج

گرمیٔ طبعِ نواز صہبائے اوست
جوئے تو پروردۂ دریائے اوست

لاتخف : تلمیح آیہ قرآنی کی طرف یعنی خوف نہ کر۔

پادشاهان در قباهای حریر — زرد رو از سهمِ آن عریان فقیر

سرِّ دین ما را خبر او را نظر — او درونِ خانه ما بیرونِ در

ما کلیسا دوست ما مسجد فروش! — او ز دستِ مصطفیٰ پیمانه نوش

نے مغان را بندۂ نے ساغر بدست — ما تهی پیمانه او مستِ الست

چهرۂ گل از نمِ او احمر است — ز آتشِ ما دودِ او روشن‌تر است!

دارد اندر سینه تکبیرِ اُمم — در جبینِ اوست تقدیرِ اُمم

قبلۂ ما گه کلیسا گاه دیر — او نخواهد رزقِ خویش از دستِ غیر

ما همه عبدِ فرنگ او عبدهٗ — او نگنجد در جهانِ رنگ و بو

صبح و شامِ ما به فکرِ ساز و برگ — آخرِ ما چیست؟ تلخی‌هائے مرگ!

در جهانِ بے‌ثبات او را ثبات — مرگ او را از مقاماتِ حیات!

اہلِ دل از صحبتِ ما مضمحل　　گل ز فیضِ صحبتش دارائے دل

کارِ ما وابستۂ تخمین و ظن　　او ہمہ کردار و کم گوید سخن

ما گدایاں کوچہ گرد و فاقہ مست　　فقرِ از او لا الہ تیغے بدست

ما پرِ کاہے اسیرِ گردباد　　ضربتش از کوہِ گراں جوئے کشاد

محرمِ او شو ز ما بیگانہ شو　　خانہ ویراں باش و صاحب خانہ شو

شکوہ کم کن از سپہرِ گرد گرد　　زندہ شو از صحبتِ آں زندہ مرد

صحبت از علمِ کتابی خوشتر است　　صحبتِ مردانِ حُر آدم گر است

مردِ حُر دریائے ژرف و بے کراں　　آب گیر از بحر و نے از ناوداں

سینۂ ایں مرد می جوشد چو دیگ　　پیشِ او کوہِ گراں یک تودہ ریگ!

ژرف: عمیق، گہرا　　ناوداں: پرنالہ

روزِ صلح آں برگ و سازِ انجمن　　　هم چو بادِ فرودیں اندر چمن

روزِ کیں آں محرمِ تقدیرِ خویش　　　گورِ خود می کند از شمشیرِ خویش!

اے سرت گردم گریز از ما چو تیر　　　دامنِ او گیر و بے تابانہ گیر

می نہ روید تخمِ دل از آب و گل　　　بے نگاہے از خداوندانِ دل

اندر ایں عالم نیرزی با خسے

تا نیاویزی بدامانِ کسے!

در اسرارِ شریعت

نکتہ ہا از پیرِ روم آموختم ۔۔۔ خویش را در حرفِ او وا سوختم

مال را گر بہرِ دیں باشی حمول ۔۔۔ (رومی) نعم مالٌ صالحٌ گوید رسولؐ

گر نداری اندر ایں حکمت نظر ۔۔۔ تو غلام و خواجۂ تو سیم و زر

از تہی دستاں کشادِ امتناں ۔۔۔ از چنیں منعم فسادِ امتناں

جدت اندر چشمِ او خوار است و بس ۔۔۔ کہنگی را او خریدار است و بس

در نگاہش ناصواب آمد صواب ۔۔۔ تر سد از ہنگامہ ہائے انقلاب

نعم مالٌ صالحٌ : حدیثِ نبوی، مطلب یہ ہے کہ اگر مال و دولت دینی امور پر خرچ کرنے کے لئے جمع کیا جائے، تو وہ مال صالح ہے۔

خواجہ نانِ بندۂ مزدور خورد　　　آبروئے دخترِ مزدور برد

در حضورش بندہ می نالد چو نے　　　بر لبِ او نالہ ہائے پے بہ پے

نے بجامش بادہ و نے در سبوست　　　کاخ ہا تعمیر کرد و خود بکوست

اے خوش آں منعم کہ چوں درویش زیست

در چنیں عصرے خدا اندیش زیست

تا ندانی نکتۂ اکلِ حلال　　　بر جماعت زیستن گرد و وبال

آہ یورپ زیں مقام آگاہ نیست　　　چشمِ او ینظر بنور اللہ نیست

او نداند از حلال و از حرام　　　حکمتش خام است و کارش ناتمام

ینظر بنور اللہ : تلمیح ہے حدیث نبوی کی طرف جس کا مطلب یہ ہے کہ مومن اللہ کے نور سے دیکھتا ہے ۔

امتے بر امتے دیگر چرد — دانہ این می کارد آن حاصل برد

از ضعیفان نان ربودن حکمت است — از تنِ شان جان ربودن حکمت است

شیوۂ تہذیبِ نو آدم دری است — پردۂ آدم دری سوداگری است

این بنوک این فکرِ چالاکِ یہود — نورِ حق از سینۂ آدم ربود

تا تہ و بالا نہ گردد این نظام
دانش و تہذیب و دین سودائے خام

آدمی اندر جہانِ خیر و شر — کم شناسد نفعِ خود را از ضرر

کس نداند زشت و خوبِ کار چیست — جادۂ ہموار و ناہموار چیست

بنوک : بنک کی جمع ، عربوں نے اس انگریزی لفظ کو معرب کر لیا ہے ۔

شرع برخیزد ز اعماقِ حیات — روشن از نورش ظلام کائنات

گر جہاں داند حرامش را حرام — تا قیامت پختہ ماند ایں نظام

نیست ایں کارِ فقیہاں اے پسر — با نگاہے دیگرے او را نگر

حکمش از عدل است و تسلیم و رضاست — بیخ او اندر ضمیرِ مصطفیٰ است

از فراق است آرزوہا سینہ تاب — تو نمانی چوں شود او بے حجاب

از جدائی گرچہ جاں آید بلب — وصلِ او کم جو رضائے او طلب

مصطفیٰ داد از رضائے او خبر — نیست در احکامِ دیں چیزے دگر

تختِ جم پوشیدہ زیرِ بوریاست — فقر و شاہی از مقاماتِ رضاست

حکمِ سلطاں گیر و از حکمش منال — روزِ میداں نیست روزِ قیل و قال

اعماق : جمع عمق، گہرائی

تا توانی گردن از حکمش مپیچ　　تا نہ پیچد گردن از حکمِ تو ہیچ

از شریعت اَحسنُ التقویم شو

وارثِ ایمانِ ابراہیم شو

پس طریقت چیست اے والا صفات　　شرع را دیدن بہ اعماقِ حیات

فاش می خواہی اگر اسرارِ دیں　　جز بہ اعماقِ ضمیرِ خود مبیں

گر نہ بینی، دینِ تو مجبوری است　　این چنیں دیں از خدا مہجوری است

بندہ تا حق را نہ بیند آشکار　　بر نمی آید ز جبر و اختیار

تو یکے در فطرتِ خود غوطہ زن　　مردِ حق شو بر ظن و تخمین متن

احسن التقویم: تلمیح ہے آیۂ قرآنی کی طرف، جس کا مطلب یہ ہے کہ وجودِ انسانی کی ساخت نہایت احسن طریق پر ہوئی ہے۔

تا ببینی زشت و خوبِ کار چیست　　اندر این نه پردهٔ اسرار چیست

هر کہ از سرّ نبی گیرد نصیب　　هم به جبریلِ امین گردد قریب

اے کہ می نازی بہ قرآنِ عظیم　　تا کجا در حجره می باشی مقیم

در جهاں اسرارِ دیں را فاش کن　　نکتهٔ شرعِ مبیں را فاش کن

کس نگردد در جهاں محتاجِ کس　　نکتهٔ شرعِ مبیں این است و بس

مکتب و ملا سخن ها ساختند　　مومناں این نکته را نشناختند

زنده قومے بود از تاویل مرد　　آتشِ او در ضمیرِ او فسرد

صوفیانِ با صفا را دیده ام　　شیخِ مکتب را نکو سنجیده ام

عصرِ من پیغمبرے هم آفرید　　آنکہ در قرآں بغیر از خود ندید

هر یکے دانائے قرآن و خبر　　در شریعت کم سواد و کم نظر

عقل و نقل افتادہ در بندِ ہوس   منبرِ شاں منبرِ کاک است و بس

زیں کلیماں نیست امید کشود   آستیں ہائے یدِ بیضا چہ سود؟

کارِ اقوام و ملل ناید درست

از عمل بنما کہ حق در دستِ تست

منبرِ کاک : کاک ایک قسم کی چھوٹی سی روٹی ہے۔ منبرِ کاک اس چوبی میز کو کہتے ہیں جس پر نان بائی روٹی رکھ کر بیچتا ہے۔

اشکے چند بر افتراقِ ہندیاں

اے ہمالہ! اے اٹک! اے رودِ گنگ
زیستن تا کے چناں بے آب و رنگ

پیر مرداں از فراست بے نصیب
نوجواناں از محبت بے نصیب

شرق و غرب آزاد و ما نخچیرِ غیر
خشتِ ما سرمایۂ تعمیرِ غیر

زندگانی بر مرادِ دیگراں
جاوداں مرگ است نے خوابِ گراں

نیست ایں مرگے کہ آید زآسماں
تخمِ او می بالد از اعماقِ جاں

صیدِ او نے مردہ شو خواہد نہ گور
نے ہجومِ دوستاں از نزد و دور

جامۂ کس در غمِ او چاک نیست
دوزخِ او آں سوئے افلاک نیست

در ہجومِ روزِ حشر او را مجو
ہست در امروز او فردائے او

مردہ شو: غسل دینے والا

هر کہ این جا دانہ کشت این جا درود — پیشِ حق آن بندہ را بردن چہ سود

امتے کز آرزو نیشے نہ خورد — نقشِ او را فطرت از گیتی سترد

اعتبارِ تخت و تاج از ساحری ست — سخت چون سنگ این زجاج از ساحری ست

در گذشت از حکمِ این سحرِ مبین — کافری از کفر و دینداری ز دین

ہندیاں با یک دگر آویختند — فتنہ ہائے کہنہ باز انگیختند

تا فرنگی قومے از مغرب زمین — ثالث آمد در نزاعِ کفر و دین

کس نداند جلوۂ آب از سراب

انقلاب اے انقلاب اے انقلاب!

اے ترا میرِ لحظہ فکرِ آب و گل — از حضورِ حق طلب یک زندہ دل

آشیانش گرچہ در آب و گل است — نہ فلک سرگشتۂ این یک دل است

تا نہ پنداری کہ از خاک است او   از بلندی ہائے افلاک است او

این جہان او را حریم کوئے دوست   از قبائے لالہ گیرد بوئے دوست

ہر نفس با روزگار اندر ستیز   سنگِ رہ از ضربتِ او ریز ریز

آشنائے منبر و دار است او   آتش خود را نگہدار است او

آبجوئے و بحرہا دارد ببر   می دہد موجش ز طوفانے خبر

زندہ و پایندہ بے نانِ تنور   میرد آن ساعت کہ گردد بے حضور

چون چراغ اندر شبستانِ بدن   روشن از وے خلوت و ہم انجمن

این چنین دل خودنگر اللہ مست   جز بہ درویشی نمی آید بدست

اے جوان دامانِ او محکم بگیر

در غلامی زادۂ آزاد میر

سیاسیاتِ حاضره

می کند بندِ غلاماں سخت تر — حُرّیت می خواند او را بے بصر

گرمئ ہنگامۂ جمهور دید — پرده بر روئے ملوکیت کشید

سلطنت را جامعِ اقوام گفت — کارِ خود را پخته کرد و خام گفت

در فضایش بال و پر نتواں کشود — با کلیدش ہیچ در نتواں کشود

گفت با مرغِ قفس "اے دردمند — آشیاں در خانۂ صیاد بند"

ہر که سازد آشیاں در دشت و مرغ — او نباشد ایمن از شاہین و چرغ

از فسونش مرغِ زیرک دانه مست — ناله ہا اندر گلوئے خود شکست

حُرّیت خواہی به پیچاکش میفت — تشنه میرو بر نمِ تاکش میفت

الحذر از گرمیِ گفتارِ او — الحذر از حرفِ پہلو دارِ او

چشم ہا از سرمہ اش بے نور تر — بندۂ مجبور از و مجبور تر

از شرابِ ساتگینش الحذر — از قمارِ بد نشینش الحذر

از خودی غافل نہ گردد مردِ حُر — حفظِ خود کن حبِّ افیونش مخور

پیشِ فرعوناں بگو حرفِ کلیم
تا کند ضربِ تو دریا را دو نیم

داغم از رسوائیِ ایں کارواں — در امیرِ او ندیدم نورِ جاں

تن پرست و جاہ مست و کم نگہ — اندرونش بے نصیب از لا الٰہ

در حرم زاد و کلیسا را مرید — پردۂ ناموسِ ما را بر درید

پہلو دار: ایسی بات جس کے کئی معانی نکل سکتے ہوں ۔ ساتگین: پیالہ

دامن او را گرفتن ابلہی است — سینہ او از دل روشن تہی است

اندریں رہ تکیہ بر خود کن کہ مرد — صیدِ آہو با سگِ کورے نکرد

آہ از قومے کہ چشم از خویش بست — دل بہ غیر اللہ داد، از خود گسست

تا خودی در سینۂ ملّت بمرد — کوہ کاہی کرد و باد او را ببرد

گرچہ دارد لا الٰہ اندر نہاد — از بطونِ او مسلمانے نزاد

آنکہ بخشد بے یقیناں را یقیں — آنکہ لرزد از سجودِ او زمیں

آنکہ زیرِ تیغ گوید لا الٰہ — آنکہ از خونش بروید لا الٰہ

آں سرور آں سوزِ مشتاقی نماند — در حرم صاحب دلے باقی نماند

اے مسلماں اندریں دیرِ کہن — تا کجا باشی بہ بندِ اہرمن

جہد با توفیق و لذّت در طلب — کس نیابد بے نیازِ نیم شب

زیستن تا کے بہ بحر اندر چو خس
سخت شو چوں کوہ از ضبطِ نفس

گرچہ دانا حالِ دل با کس نگفت
از تو دردِ خویش نتوانم نہفت

تا غلامم در غلامی زادہ ام
ز آستانِ کعبہ دور افتادہ ام

چوں بنامِ مصطفیٰؐ خوانم درود
از خجالت آب می گردد وجود

عشق می گوید کہ "اے محکومِ غیر
سینۂ تو از بتاں مانندِ دیر

تا نداری از محمدؐ رنگ و بو
از درودِ خود میالا نامِ او"

از قیامِ بے حضورِ من مپرس
از سجودِ بے سرورِ من مپرس

جلوۂ حق گرچہ باشد یک نفس
قسمتِ مردانِ آزاد است و بس

مردِ آزادے چو آید در سجود | در طوافش گرم رو چرخِ کبود
ما غلاماں از جلالش بے خبر | از جمالِ لازوالش بے خبر
از غلامے لذّتِ ایماں مجو | گرچہ باشد حافظِ قرآں مجو
مومن است و پیشۂ او آزری است | دین و عرفانش سراپا کافری است
در بدن داری اگر سوزِ حیات | ہست معراجِ مسلماں در صلوٰت
ور نداری خونِ گرم اندر بدن | سجدۂ تو نیست جز رسمِ کہن

عیدِ آزاداں شکوہِ ملک و دیں
عیدِ محکوماں ہجومِ مومنیں!

ہست معراجِ مسلماں الخ: تلمیح حدیث حضورِ رسالت مآبؐ کی طرف، جس کا مطلب یہ ہے کہ نماز معراج ہے مردِ مومن کے لئے۔

حرفے چند با امّت عربیہ

اے درو دشتِ تو باقی تا ابد
نعرۂ لاقیصر و کسریٰ کہ زد؟

در جہانِ نزد و دور و دیر و زود
اولیں خوانندۂ قرآں کہ بود؟

رمزِ الا اللہ کرا آموختند؟
ایں چراغ اوّل کجا افروختند؟

علم و حکمت ریزۂ از خوانِ کیست؟
آیۂ فاصبحتم اندر شانِ کیست؟

از دمِ سیراب آں امّی لقب
لالہ رُست از ریگِ صحرائے عرب

لاقیصر و کسریٰ: تلمیح ہے مشہور حدیث کی طرف هلك قيصر فلا قيصر بعده الخ

فاصبحتم: تلمیح ہے آیۂ قرآنی کی طرف فاصبحتم بنعمته اخوانا۔

حریت پروردۂ آغوشِ اوست — یعنی امروزِ امم از دوشِ اوست

او دلے در پیکرِ آدم نہاد — او نقاب از طلعتِ آدم کشاد

ہر خداوندِ کہن را او شکست — ہر کہن شاخ از نمِ او غنچہ بست

گرمیٔ ہنگامۂ بدر و حنین — حیدرؓ و صدیقؓ و فاروقؓ و حسینؓ

سطوتِ بانگِ صلوٰت اندر نبرد — قراءتِ الصّٰفّٰت اندر نبرد

تیغِ ایوّبی نگاہِ بایزید — گنجہائے ہر دو عالم را کلید

عقل و دل را مستی از یک جامِ مے — اختلاطِ ذکر و فکرِ روم و رے

الصّٰفّٰت: سورۂ قرآن کا نام ہے۔

ایوّبی: سلطان صلاح الدین ایوّبی رحمۃ اللہ علیہ

بایزید: حضرت بایزید بسطامی مشاہیر اولیائے امّت سے ہیں۔

روم و رے: یعنی حضرت جلال الدین رومی اور امام فخر الدین رازی۔

علم و حکمت، شرع و دیں، نظمِ امور — اندرونِ سینہ دلہا ناصبور

حسنِ عالم‌سوز الحمرا و تاج — آنکہ از قدوسیاں گیرد خراج

ایں ہمہ یک لحظہ از اوقاتِ اوست — یک تجلی از تجلیاتِ اوست

ظاہرش ایں جلوہ ہائے دلفروز — باطنش از عارفاں پنہاں ہنوز

حمدِ بے حد مر رسولِ پاک را

آنکہ ایماں داد مشتِ خاک را (خواجہ عطار بہ تغییرِ لفظی)

حق ترا بُرّاں تر از شمشیر کرد — ساربان را راکبِ تقدیر کرد

بانگِ تکبیر و صلوات و حرب و ضرب — اندراں غوغا کشادِ شرق و غرب

اے خوش آں مجذوبی و دل بردگی — آہ زیں دل گیری و افسردگی

کارِ خود را امتاں بردند پیش — تو ندانی قیمتِ صحرائے خویش

اُمّتے بودی اُمم گردیدۂ
بزمِ خود را خود زہم پاشیدۂ

ہر کہ از بندِ خودی وارست، مُرد
ہر کہ با بیگانگاں پیوست، مُرد

آنچہ تو با خویش کردی کس نکرد
روحِ پاکِ مصطفےٰ آمد بدرد!

اے ز افسونِ فرنگی بے خبر
فتنہ ہا در آستینِ او نگر

از فریبِ او اگر خواہی اماں
اشترانش را ز حوضِ خود براں

حکمتش ہر قوم را بے چارہ کرد
وحدتِ اعرابیاں صد پارہ کرد

تا عرب در حلقۂ دامش فتاد
آسماں یک دم اماں او را نداد

عصرِ خود را بنگر اے صاحب نظر
در بدن باز آفریں روحِ عمرؓ

قوت از جمعیتِ دینِ مبیں
دیں ہمہ عزم است و اخلاص و یقیں

تا ضمیرش رازدانِ فطرت است
مردِ صحرا پاسبانِ فطرت است

از ہم پاشیدن: پراگندہ کرنا۔

سادہ و طبعش عیارِ زشت و خوب — از طلوعش صد ہزار انجم غروب

بگذر از دشت و در و کوہ و دمن — خیمہ را اندر وجودِ خویش زن

طبع از بادِ بیاباں کردہ تیز — ناقہ را سر دہ بمیدانِ ستیز

عصرِ حاضر زادۂ ایامِ تست — مستئ او از مئے گلفامِ تست

شارحِ اسرارِ او تو بودہ — اوّلیں معمارِ او تو بودہ

تا بہ فرزندی گرفت او را فرنگ — شاہدے گردید بے ناموس و ننگ

گرچہ شیرین است و نوشین است او — کج خرام و شوخ و بے دین است او

مردِ صحرا! پختہ تر کن خام را
بر عیارِ خود بزن ایام را

پس چہ باید کرد اے اقوامِ شرق

آدمیت زار نالید از فرنگ
زندگی ہنگامہ برچید از فرنگ

پس چہ باید کرد اے اقوامِ شرق؟
باز روشن می شود ایامِ شرق

در ضمیرش انقلاب آمد پدید
شب گذشت و آفتاب آمد پدید

یورپ از شمشیرِ خود بسمل فتاد
زیرِ گردوں رسمِ لادینی نہاد

گرگے اندر پوستینِ برّۂ
ہر زماں اندر کمینِ برّۂ

مشکلاتِ حضرتِ انساں ازوست
آدمیت را غمِ پنہاں ازوست

در نگاہش آدمی آب و گل است
کاروانِ زندگی بے منزل است

رسمِ لادینی: یعنی نظامِ امورِ ریاست میں دین سے بے تعلق ہو جانا۔

هر چه می بینی ز انوارِ حق است — حکمتِ اشیا ز اسرارِ حق است

هر که آیاتِ خدا بیند حُر است — اصلِ این حکمت ز حکمِ اُنظُر است

بندۂ مومن ازو بہروز تر — ہم بہ حالِ دیگراں دل سوز تر

علم چوں روشن کند آب و گلش — از خدا ترسندہ تر گردد دلش

علمِ اشیا خاکِ ما را کیمیاست — آہ! در افرنگ تاثیرش جداست

عقل و فکرش بے عیارِ خوب و زشت — چشمِ او بے نم، دلِ او سنگ و خشت

علم ازو رسواست اندر شہر و دشت — جبرئیل از صحبتش ابلیس گشت

دانشِ افرنگیاں تیغے بدوش — در ہلاکِ نوعِ انساں سخت کوش

حکمِ اُنظُر: تلمیح ہے آیۂ قرآنی کی طرف فَانظُرُ اِلی الاِبلِ کَیفَ خُلِقَت یعنی نظامِ فطرت کا بغور مطالعہ کرو۔

با خساں اندر جہانِ خیر و شر   در نسازد مستیٔ علم و ہنر

آہ از افرنگ و از آئینِ او   آہ از اندیشۂ لادینِ او

علمِ حق را ساحری آموختند   ساحری نے کافری آموختند!

ہر طرف صد فتنہ می آرد نفیر   تیغ را از پنجۂ رہزن بگیر

اے کہ جاں را باز می دانی ز تن   سحرِ ایں تہذیبِ لادینے شکن

روحِ شرق اندر تنش باید دمید   تا بگردد قفلِ معنی را کلید

عقل اندر حکمِ دل یزدانی است
چوں ز دل آزاد شد شیطانی است

زندگانی ہر زماں در کشمکش   عبرت آموز است احوالِ حبش

شرعِ یورپ بے نزاعِ قیل و قال   برّہ را کرد است بر گرگاں حلال

نفیر آوردن: ہجوم کرنا۔

نقشِ نو اندر جہاں باید نہاد
از کفن دزداں، چہ امیدِ کشاد

در جنیوا چیست غیر از مکر و فن
صید تو ایں میش و آں نخچیرِ من!

نکتہ ہا کو می نہ گنجد در سخن
یک جہاں آشوب و یک گیتی فتن!

اے اسیرِ رنگ پاک از رنگ شو
مومنِ خود، کافرِ افرنگ شو

رشتۂ سود و زیاں در دستِ تست
آبروئے خاوراں در دستِ تست

ایں کہن اقوام را شیرازہ بند
رایتِ صدق و صفا را کن بلند

اہلِ حق را زندگی از قوت است
قوتِ ہر ملّت از جمعیت است

رائے بے قوت ہمہ مکر و فسوں
قوت بے رائے جہل است و جنوں

سوز و ساز و درد و داغ از آسیاست / هم شراب و هم ایاغ از آسیاست

عشق را ما دلبری آموختیم / شیوهٔ آدم گری آموختیم

هم هنر هم دیں ز خاکِ خاور است / رشکِ گردوں خاکِ پاکِ خاور است

وانمودیم آنچه بود اندر حجاب / آفتاب از ما و ما از آفتاب

هر صدف را گوهر از نیسانِ ماست / شوکتِ هر بحر از طوفانِ ماست

روحِ خود در سوزِ بلبل دیده ایم / خونِ آدم در رگِ گل دیده ایم

فکرِ ما جویائے اسرارِ وجود / زد نخستیں زخمه بر تارِ وجود

داشتیم اندر میانِ سینه داغ / بر سرِ راهے نهادیم ایں چراغ

اے امینِ دولتِ تهذیب و دیں / آں یدِ بیضا برآر از آستیں

خیز و از کارِ اُمم بکشا گره / نشهٔ افرنگ را از سر بنه

نقشے از جمعیتِ خاور فگن

واستاں خود را ز دستِ اہرمن

دانی از افرنگ و از کارِ فرنگ — تا کجا در قیدِ زُنّارِ فرنگ

زخم ازو نشتر ازو سوزن ازو — ما و جوئے خون و امیدِ رفو

خود بدانی پادشاہی قاہری است — قاہری در عصرِ ما سوداگری است

تختۂ دکاں شریکِ تخت و تاج — از تجارت نفع و از شاہی خراج

آں جہاں بانے کہ ہم سوداگر است — بر زبانش خیر و اندر دل شر است

گر تو میدانی حسابش را درست — از حریرش نرم تر کرپاسِ تست

بے نیاز از کارگاہِ او گذر — در زمستاں پوستینِ او مخر

کشتنِ بے حرب و ضرب آئینِ اوست — مرگہا در گردشِ ماشینِ اوست

بوریای خود به قالینش مده — بیذقِ خود را به فرزینش مده

گوهرش تف دار و در لعلش رگ است — مشکِ این سوداگر از نافِ سگ است

رهزنِ چشمِ تو خوابِ مخملش — رهزنِ تو رنگ و آبِ مخملش

صد گره افکنده در کارِ خویش — از قماشِ او مکن دستارِ خویش

هوشمندی از خمِ او می نخورد — هر که خورد اندر همین میخانه مرد

وقتِ سودا خند خند و کم خروش — ما چو طفلانیم و او شکّر فروش

محرم از قلب و نگاهِ مشتری است — یا رب این سحر است یا سوداگری است

تاجرانِ رنگ و بو بردند سود — ما خریداران همه کور و کبود

آنچه از خاکِ تو رُست ای مردِ حُر — آن فروش و آن بپوش و آن بخور

بیذق، فرزین: پیاده، وزیر (اصطلاحات شطرنج) تف دار: عیب دار

آں نکو بیناں کہ خود را دیدہ اند | خود گلیمِ خویش را بافیدہ اند
اے زکارِ عصرِ حاضر بے خبر | چرب دستیہائے یورپ را نگر
قالی از ابریشمِ تو ساختند | باز او را پیشِ تو انداختند
چشمِ تو از ظاہرش افسوں خورد | رنگ و آبِ او ترا از جا برد
وائے آں دریا کہ موجش کم تپید
گوہرِ خود را ز غواصاں خرید!

قالی : قالین
چرب دستی : کاریگری

در حضور رسالت مآبؐ

شب ۳ اپریل ۱۹۳۶ء که در دار الاقبال بھوپال بودم سید احمد خان رحمۃ اللہ را
در خواب دیدم فرمودند که از علالتِ خویش در حضورِ رسالتمآبؐ عرض کن

ای تو ما بیچارگاں را ساز و برگ / وارہاں ایں قوم را از ترسِ مرگ

سوختی لات و مناتِ کہنہ را / تازہ کردی کائناتِ کہنہ را

در جہانِ ذکر و فکرِ انس و جاں / تو صلوٰتِ صبح تو بانگِ اذاں

لذتِ سوز و سرور از لا الہ / در شبِ اندیشہ نور از لا الہ

نے خدا ہا ساختیم از گاو و خر / نے حضورِ کاہناں افگندہ سر

نے سجودے پیشِ معبودانِ پیر / نے طوافِ کوشکِ سلطان و میر

ایں ہمہ از لطفِ بے پایانِ تست / فکرِ ما پروردۂ احسانِ تست

ذکرِ تو سرمایهٔ ذوق و سرور — قوم را دارد به فقر اندر غیور
ای مقام و منزلِ هر راهرو — جذبِ تو اندر دلِ هر راهرو
سازِ ما بی‌صوت گردید آنچنان — زخمه بر رگ هائے او آید گران
در عجم گردیدم و هم در عرب — مصطفیٰ نایاب و ارزان بولهب
این مسلمان زادهٔ روشن دماغ — ظلمت آبادِ ضمیرش بی‌چراغ
در جوانی نرم و نازک چون حریر — آرزو در سینهٔ او زود میر
این غلام ابنِ غلام ابنِ غلام — حرّیت اندیشهٔ او را حرام
مکتب از وی جذبهٔ دین در ربود — از وجودش این قدر دانم که بود
این ز خود بیگانه این مستِ فرنگ — نانِ جو می‌خواهد از دستِ فرنگ
نان خرید این فاقه‌کش با جانِ پاک — داد ما را ناله هائے سوزناک

دانہ چیں مانندِ مرغان سراست | از فضائے نیلگوں ناآشناست
شیخِ مکتب کم سواد و کم نظر | از مقامِ او نداد او را خبر
آتشِ افرنگیاں بگداختش | یعنی ایں دوزخ دگرگوں ساختش
مومن و از رمزِ مرگ آگاہ نیست | در دلش لاغالب الا اللہ نیست!
تا دلِ او در میانِ سینہ مرد | می نیندیشد مگر از خواب و خورد
بہرِ یک نانِ نشترِ لا و نعم | منتِ صد کس برائے یک شکم
از فرنگی می خرد لات و منات | مومن و اندیشۂ او سومنات
قم باذنی گوئے و او را زندہ کن | در دلش اللہ ھو را زندہ کن

لاغالب الا اللہ : یعنی اللہ کے سوا کوئی غالب نہیں۔
قم باذنی : یعنی اٹھ میرے حکم سے۔

ما همه افسونیِ تہذیبِ غرب — کشتهٔ افرنگیاں بے حرب و ضرب

تو ازاں قومے کہ جامِ او شکست — وا نما یک بندهٔ اللہ مست

تا مسلماں باز بیند خویش را

از جہانے برگزیند خویش را"

شہسوارا! یک نفس درکش عناں — حرفِ من آساں نیاید بر زباں

آرزو آید کہ ناید تا بہ لب؟ — می نہ گردد شوق محکومِ ادب

آں بگوید لب کشا اے دردمند — ایں بگوید چشم بکشا لب بہ بند

گردِ تو گردد حریمِ کائنات — از تو خواہم یک نگاہِ التفات

ذکر و فکر و علم و عرفانم توئی — کشتی و دریا و طوفانم توئی

آہوئے زار و زبون و ناتواں — کس بہ فتراکم نہ بست اندر جہاں

اے پناہِ من حریمِ کوئے تو
من بامیدے رمیدم سوئے تو

آں نوا در سینہ پروردن کجا — وز دمے صد غنچہ وا کردن کجا
نغمۂ من در گلوئے من شکست — شعلۂ از سینہ‌ام بیروں نجست
در نفس سوزِ جگر باقی نہ ماند — لطفِ قرآنِ سحر باقی نہ ماند
نالۂ کو می نگنجد در ضمیر — تا کجا در سینہ‌ام ماند اسیر

یک فضائے بے کراں می بایدش
وسعتِ نُہ آسماں می بایدش

آہ زاں دردے کہ در جان و تن است — گوشۂ چشمِ تو داروئے من است
در نسازد با دوا ہا جانِ زار — تلخ و بوئش بر مشامم ناگوار

کارِ ایں بیمارِ ناتواں بر دہ پیش — من چو طفلاں نالم از داروئے خویش

تلخئ او را فروبیم از شکر — خندہ ہا در لب بدوزد چارہ گر

چوں بصیریؒ از تو می خواہم کشود — تا من باز آید آں روزے کہ بود

مہرِ تو بر عاصیاں افزوں تر است — در خطا بخشی چو مہرِ مادر است

با پرستارانِ شب دارم ستیز — باز روغن در چراغِ من بریز

اے وجودِ تو جہاں را نوبہار — پرتوِ خود را دریغ از من مدار

خود بدانی قدرِ تن از جاں بود — (رومی) قدرِ جاں از پرتوِ جاناں بود

تا ز غیر اللہ نہ دارم ہیچ امید — یا مرا شمشیر گرداں یا کلید

بصیریؒ: مشہور عربی قصیدہ بُردہ کا مصنّف، یہ قصیدہ حضور رسالتمآبؐ کی نعت میں ہے۔ روایت ہے کہ بصیریؒ کا قصیدہ بارگاہِ نبویؐ میں مقبول ہُوا اور مصنّف کو فالج کی بیماری سے نجات ملی۔

فکرِ من در فہمِ دیں چالاک و چست ‏ ‏ ‏ تخمِ کردارے زخاکِ من نہ رست
تیشہ ام را تیز تر گرداں کہ من ‏ ‏ ‏ محنتے دارم فزوں از کوہ کن

مومنم از خویشتن کافر نیم
بر فسانم زن کہ بد گوہر نیم

گرچہ کشتِ عمرِ من بے حاصل است ‏ ‏ ‏ چیزکے دارم کہ نامِ او دل است
دارمش پوشیدہ از چشمِ جہاں ‏ ‏ ‏ کز سمِ شبدیزِ تو دارد نشاں!
بندہ را کو نخواہد ساز و برگ ‏ ‏ ‏ زندگانی بے حضورِ خواجہ مرگ!
اے کہ دادی کُرد را سوزِ عرب ‏ ‏ ‏ بندۂ خود را حضورِ خود طلب
بندۂ چوں لالہ داغے در جگر ‏ ‏ ‏ دوستانش از غمِ او بے خبر
بندۂ اندر جہاں نالاں چو نے ‏ ‏ ‏ تفتہ جاں از نغمہ ہائے پے بہ پے

در بیابان مثلِ چوبِ نیم سوز　　　کاروان بگذشت و من سوزم ہنوز!

اندرین دشت و درے پہناورے　　　بو کہ آید کاروانے دیگرے

جان ز مہجوری بنالد در بدن

نالۂ من وائے من اے وائے من!